

AB'de LEADER Yaklaşımı ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Fazıl Akın OLGUN¹, Gözde SEVİLMİŞ²

¹Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, 35100, İzmir

²Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Manisa İl Koordinatörlüğü, 45120, Manisa

Makale Künyesi

Derleme / Review

*Sorumlu Yazar /
Corresponding Author*
Fazıl Akın OLGUN
akin.olgun@ege.edu.tr

Geliş Tarihi / Received:
24.05.2018

Kabul Tarihi / Accepted:
30.06.2018

Tarım Ekonomisi Dergisi
Cilt: 24 Sayı: 1 Sayfa: 99-108
Turkish Journal of
Agricultural Economics
Volume: 24 Issue: 1 Page: 99-108

DOI 10.24181/tarekoder.450056

Özet

LEADER yaklaşımı, kırsal kalkınmanın yerel kırsal topluluklar aracılığıyla gerçekleştirilmesi ve bunlar içerisinde harekete geçirilmesi için bir yöntem olarak tanımlanmaktadır. Yaklaşık 30 yıldır AB'de uygulanan ve başarılı sonuçlar elde edilen LEADER yaklaşımının Türkiye'de de etkin bir şekilde uygulanabilmesi durumunda, kamu kesiminin işbirliği ve yardımları ile yerel aktörlerin bölgelerinin kırsal kalkınması için aktif rol almalarını sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada; LEADER yaklaşımının kapsamı, özellikleri ve AB'deki başarılı örneklerle yer verilerek Türkiye açısından incelenmesi hedeflenmektedir. LEADER yaklaşımının başarıyla uygulanması halinde kırsal sorunlar için yenilikçi çözümler üretilebilecek ve yerel toplulukların ihtiyaçları karşılanabilecektir.

Anahtar kelimeler: kırsal kalkınma, IPARD, LEADER yaklaşımı, yerel eylem grubu, yerel kalkınma stratejisi

The Leader Approach in EU and Assessment in terms of Turkey

Abstract

The LEADER approach is defined as a way to implement the rural development through local rural communities and to mobilize within them. If this approach which is implemented and got successful results in the EU nearly 30 years, could be also implemented effectively in Turkey, it is expected that the local actors will be able to take active role in the rural development of the regions by the public sector's cooperation and assistance. In this research, it is aimed at examining the scope of LEADER approach, features and showing the successful examples from EU in terms of Turkey. Successful implementation of the LEADER approach will enable innovative solutions for rural issues and meet the needs of local communities.

Key words: rural development, IPARD, LEADER approach, local action groups, local development strategy

1. GİRİŞ

Kırsal kalkınma kavramı ile kır ile kent arasındaki farklılıkların azaltılması, doğal kaynak potansiyellerinden çevreye duyarlı bir biçimde yararlanmanın geliştirilmesi, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimlerin katılım ve katkılarının artırılması, kentli kesime göre ekonomik ve sosyal olanakları kısıtlı olan kırsal toplumun yaşam standardının iyileştirilmesi için entegre sürdürülebilir bir kırsal yaşamın sağlanması hedeflenmektedir.

Bu amaçlara ulaşmak için yerelde çözülebilecek sorunların merkezden çözülmeye çalışılması yerine, sorun tanımlanırken ve öncelikler belirlenirken ilgili tarafların ve özellikle de yerel aktörlerin katılımının yeterli düzeyde sağlanması hedeflenmelidir. Tecrübeler, yerel halkın katılımını dışlayan sadece merkezi karar organları tarafından belirlenen politika, plan ve uygulamaların kalıcı başarılar sağlayamadığını göstermektedir.

Avrupa Birliği'nde, 1991 yılında başlayan ve 2007 yılından itibaren kırsal kalkınma hedeflerini bu çerçevede gerçekleştirmeyi hedefleyen LEADER yaklaşımı, kırsal kalkınmanın yerel kırsal topluluklar aracılığıyla gerçekleştirilmesi için kullanılmaktadır.

Yerel aktörlerin kendi bölgelerinde uygulanacak projeler ve gerçekleştirilecek strateji ile ilgili olarak karar alma ve uygulama süreçlerine katılmaları anlamına gelen LEADER yaklaşımında; ekonomik ve sosyal ortaklar ile çiftçiler, kırsal alanda yaşayan kadınlar, gençler ve bunların dernekleri gibi sivil toplumun diğer temsilcileri karar verme düzeyinde bir ortaklık yapısı oluşturmaktadırlar.

LEADER yaklaşımının hedefleri; yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sivil toplumun geliştirilmesi, iyi yönetişimin kolaylaştırılması, istihdamın desteklenmesi, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve yerel toplumun kırsal kalkınma sürecine katılımını sağlayarak kırsal alanda yaşayanların memnuniyetinin artırılmasıdır.

Türkiye'de LEADER yaklaşımının uygulanması çalışmalarına AB ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından finanse edilen "AB Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı" ile başlanmıştır (GTHB, 2017).

İlk etapta 10 ilde çalışmalara başlanmıştır ve belirli ilçelerde Yerel Eylem Grupları oluşturulmuştur.

AB onayının ardından 10 ilde yer alan Yerel Eylem Grupları kendi bölgeleri için Yerel Kalkınma Stratejilerini hazırlayacaklar ve bu stratejinin uygulanması için gereken finansman Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu

(TKDK/IPARDAjansı) tarafından sağlanacaktır.

Literatürde, LEADER yaklaşımının temel özelliklerinin ve bu yaklaşıma ilişkin AB tecrübesinin değerlendirildiği çalışmalar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 2004 yılı itibariyle AB'ye üye olan ülkelerin tecrübelerinin irdelendiği çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunların bazılarına aşağıda yer verilmektedir.

Maurel (2008), Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nin 2004-2006 yılları aralığında LEADER yaklaşımı uygulamasını değerlendirdiği saha çalışmasına dayanan araştırmasında, uygulama aşamasında yerel yönetimlerin üstten alta doğru yaklaşımının baskınlığı ile aşağıdan yukarıya dayanan LEADER yaklaşımı arasındaki temel çelişkiye dikkat çekerken Tolić ve ark. (2009), Hırvatistan'da LEADER yaklaşımı uygulanmasının önündeki potansiyel tehditleri araştırmışlardır. Çalışmalarında; Hırvatistan'ın bölgesel olarak kırsal kaynaklar ve ekonomik güç açısından büyük farklılıklar gösteren bir ülke olduğu belirterek mikro bölgelerin zayıflıklarının teşhisi ve kalkınma önceliklerinin belirlenmesi için objektif göstergeleri temel alan ileri bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi önerilmektedir.

Lošťák ve Hudečková (2010), kırsal kalkınma programlarının ön etkilerinin değerlendirilmesi için yeni yöntem arayışlarının arka planına yer verdikleri çalışmalarında, kırsal kalkınma araçlarından biri olan LEADER yaklaşımının Çek Cumhuriyeti'ndeki ön etkilerinin değerlendirilmesi için kullanılabilir içerik analizinin irdelenmesi amaçlanmaktadır.

İçerik analizi, bölgeler arasındaki en iyi uygulamaların aktarımını ve ayrıca LEADER + yaklaşımı ve bu girişimde uygulanan projeler hakkında halkın bilgi birikimini yansıtmaktadır. Çalışmalarında, yerel eylem gruplarının bazılarının şeffaflık ve kamusal hesap verebilme sorumluluğunun çok yüksek düzeyde olmadığını ve çiftçilerin yönetiminde olan proje sayısının az olduğunu tespit etmişlerdir.

Stoyanova (2012), Bulgaristan'da 2007'den beri uygulanmakta olan LEADER yaklaşımının yerel eylem gruplarının yerel kalkınma stratejilerini hazırlama sürecinde karşılaştıkları problemlerle ilgili çalışmasında; yerel eylem grupları açısından stratejinin bir bütün olarak hazırlanmasının problem yaratmadığını fakat yerel eylem gruplarına katılımında bulunan ve projelerde lider rol oynayan belediyelerin eğitim ihtiyaçları bulunduğunu, bu sorunun sivil toplum örgütlerinin katılımı ile aşılabileceğini, sivil toplum örgütlerinin temsilcileri açısından kalkınma stratejilerinin hazırlanmasının zor olduğunu, bunların bir kısmının ön ödeme yapamaması nedeniyle yaşadığı finansal sıkıntıların projeleri zora soktuğunu belirlemiştir.

Turek Rahoveanu (2012), Romanya'da 2007-2013 döneminde LEADER yaklaşımı uygulamalarına yer verdiği çalışmasında; LEADER yaklaşımının genel özellikleri ile yerel eylem gruplarının listesini ve mekansal demografik özelliklerini sunarken Pârjoleanu (2015), Avrupa Birliği'nde LEADER yaklaşımının gelişimini incelediği çalışmasında; 2007-2014 dönemi LEADER yaklaşımı uygulamalarının SWOT analizine ve 2014-2020 dönemi için perspektifine yer vermiştir. LEADER yaklaşımının bugüne kadarki uygulamalarının yerelin gelişiminde büyük farklılıklar yarattığı, yerel sorunlara inovatif çözümler üretilmesini teşvik ettiği, yerelin ihtiyaçlarına yönelik yeni metotların geliştirilmesi ve yerel kapasitesinin zenginleştirilmesini sağladığı belirtilmiştir.

Mötte ve ark. (2017), Estonya'da kırsal kalkınmanın stratejik planlaması ve LEADER yaklaşımının uygulanması ile ilgili LEADER yaklaşımının yedi temel unsurundan hangisinin daha öne çıktığı ve projelerin hayata geçirilmesi yoluyla yerel kalkınma stratejilerinin uygulanmasının sosyal inovasyon unsurunu nasıl etkilediği şeklindeki iki soruya odaklandıkları çalışmalarında, en fazla enerji ve kaynağın yerel kamu-özel sektör ortaklığı ve yerel ortaklık ağlarının (LAG işbirliği projeleri, eğitimler, çalışma gezileri, iş toplantıları, kulüpler) uygulanmasına ayrıldığını tespit etmişlerdir.

LEADER'in kırsal yaşamın gelişiminde önemli bir rol oynadığına dikkat çektikleri çalışmalarında, yerel eylem gruplarının daha fazla yönerge ve evrensel göstergeye ihtiyaç duyduğunu, önümüzdeki dönemde bunlarla ilgili daha fazla detaya yer verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Bu çalışmanın amacı, AB'de uzun yıllardır uygulanan LEADER yaklaşımının kapsamı, özellikleri ve AB'deki başarılı örnekleri inceledikten sonra Türkiye açısından genel bir değerlendirmenin yapılmasıdır.

Çalışma iki kısım materyalden oluşmaktadır. Birinci kısım materyal daha önce bu ve benzer konularda diğer araştırmacılar tarafından hazırlanan kitap, araştırma, inceleme, derleme, tez, makale ve benzer çalışmalardan oluşurken ikinci grup materyal ise konu ile ilgili kurumların yayınlamış oldukları ve özellikle istatistiksel verilerin yer aldığı yayınlardan alınan verilerden oluşmuştur.

2. LEADER YAKLAŞIMI, AB ve TÜRKİYE'DEKİ UYGULAMALAR

2.1. LEADER yaklaşımının temel özellikleri

Avrupa Birliği, kırsal kalkınma hedeflerini dört farklı eksende düzenlenen desteklerle uygulanmaktadır.

Bu eksenlerin üçü;

1. Tarım ve ormancılık sektörlerinin rekabetçiliğinin; yeniden düzenlenme, geliştirme ve yeniklerin desteklenmesiyle iyileştirilmesi,

2. Çevre ve kırsal kesimin, arazi yönetiminin desteklenmesiyle geliştirilmesi,

3. Kırsal alanda ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesinin desteklenmesi ve yaşam kalitesinin yükseltilmesidir.

Dördüncü eksen ise bu amaçlara ulaşmak için uygulanan ana program; "LEADER Programı"dır.

LEADER (*Liason Entre Actions pour le Développement de L'Economie Rurale*), Türkçe'ye "Kırsal ekonominin

kalkındırılması için faaliyetler arasındaki bağlantılar” olarak çevrilen sözcüklerin kısaltılmasından ortaya çıkmıştır (ENRD, 2017).

Yerel aktörlerin kendi yerel bölgelerinde uygulanacak projeler ve gerçekleştirilecek strateji ile ilgili olarak karar alma süreçlerine katılmaları anlamına gelen LEADER yaklaşımında; ekonomik ve sosyal ortaklar ile çiftçiler, kırsal alanda yaşayan kadınlar, gençler ve bunların dernekleri gibi sivil toplumun diğer temsilcileri karar verme düzeyinde bir ortaklık yapısı oluşturmaktadırlar.

LEADER yaklaşımının hedefleri; yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sivil toplumun geliştirilmesi, iyi yönetişimin kolaylaştırılması, istihdamın desteklenmesi, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve yerel toplumun kırsal kalkınma sürecine katılımını sağlayarak kırsal alanda yaşayanların memnuniyetinin artırılmasıdır.

AB'nin 1991 yılında uygulamaya başladığı LEADER yaklaşımı, 2007 yılından itibaren tüm kırsal kalkınma politikası içerisine entegre edilmiştir.

2007 yılından itibaren ise LEADER programının desteklenmesi “Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu” tarafından her bir üye ülke için tahsis edilmiş durumdadır.

LEADER yaklaşımının uygulandığı AB kırsal alanlarında, LEADER grupların sayısı ve tahsis edilen fon miktarı 1991 yılından günümüze kadar sürekli bir artış göstermiştir.

AB ülkelerindeki deneyimler göstermektedir ki, LEADER yaklaşımı kırsal kesimde yaşayan insanların yaşamlarına önemli değişiklikler getirmektedir.

Bu yaklaşım, kırsal sorunlar için yenilikçi çözümler üretilmesini teşvik etmekte ve yerel toplulukların ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir görev üstlenmektedir.

Mevcut kısıtlı kaynakları; eğitim, çalıştay, bilgilendirme yoluyla yerel düzeyde kapasite ve kaynak oluşturarak yerel kalkınma stratejilerinin uygulanması için hazırlanmasına ve Yerel Eylem Gruplarının işletme giderleri ve işbirliği projeleriyle birlikte yerel kalkınma stratejileri temel alınarak seçilen Yerel Eylem Gruplarının desteklenmesine yoğunlaşmaktadır.

LEADER yaklaşımı, yerel aktörlerin kendi yerel bölgelerinde uygulanacak projeler ve gerçekleştirilecek strateji ile ilgili olarak karar alma süreçlerine katılmaları anlamına gelmekte olup yedi temel özelliği bulunmaktadır.

Bu yaklaşımın temel özellikleri;

1. Tabandan tavana çalışmaya dayanmak,
2. Yerel düzeyde özel ortakların mali destek dahil, kamu ve özel ortaklığı ve sorumluluk paylaşımı,
3. Yerel bilgi ve kaynakların kullanımı yoluyla yerel kalkınma stratejisi oluşturmak,
4. Yerel kalkınma stratejilerini çok sektörlü tasarlamak ve uygulamak (entegre yaklaşım),
5. Farklı uzman ve kişilerle deneyim paylaşımı ve ağlar oluşturmak,
6. Kırsal kalkınmada yenilikler üzerinde durmak,
7. Dayanışmayı uygulamalarda gerçekleştirmek için bölgesel ve uluslararası işbirlikleri oluşturmaktır.

Tabandan tavana yaklaşım, bir bölgede veya alanda uygulanacak stratejilerin belirlenmesi ve önceliklerin seçimi aşamalarında yerel aktörlerin bizzat karar alma sürecine katılmalarıdır (Koç, 2014).

Bunu sağlamanın en iyi yollarından birisi, yerel paydaşları, politikaların oluşturulması aşamalarına liderlik etmeleri ve katılım sağlamları için davet etmektir (EC, 2006).

Yerel eylem grupları sürdürülebilir bir kalkınmanın harekete geçirilmesi ve teşvik edilmesi konularında potansiyele sahiptir. Çünkü yerel eylem grupları;

- Kamu, özel ve diğer gönüllü sektörler içerisinde mevcut insan ve finansman kaynaklarını bir araya getirir,
- Rekabetçiliği artırmak için gerekli sinerjinin oluşturulmasını sağlar ve yerel aktörlerin ortak projeler ve çok sektörlü faaliyetler etrafında birleştirir,
- Birlikte çalışma konusunda çok az deneyime sahip olan farklı kırsal aktörler arasında diyalog ve işbirliğini sağlar, anlaşmazlıkları en aza indirir,
- Farklı paydaşlar arasında iletişim kurarak, tarım sektöründe uyum ve değişimin kolaylaştırılmasına, kırsal ekonominin çeşitlendirilmesine ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesine katkı sağlar (Altundağ, 2008).

Bir Yerel Eylem Grubu (YEG), kamu ve özel sektör temsilcilerini bir araya getirmeli ve farklı sektörlerden gelen çıkar gruplarını temsil eden dengeli bir yapıda olmalıdır. Karar alma seviyesinde yerel ortaklarının en az %50'sini özel sektörden gelen paydaşlar ve ortaklar oluşturmalıdır.

Temel özellikler ayrı ayrı sıralanmakla birlikte hepsi bir arada bir araç takımı olarak düşünülmelidir. Her bir özellik, kırsal alanlardaki dinamikler ve kendi problemlerini çözme yetenekleri üzerinde uzun süreli etkiler meydana getirerek, tüm uygulama süreci boyunca diğer bir özelliği tamamlamakta ve onu olumlu yönde etkilemektedir.

Bölge bazlı yerel kalkınma stratejileri, belli bir alanda insanların ihtiyaçlarına cevap vermeye, yerel kaynakların daha etkin kullanımına, faaliyetlerin bütünleştirilmesine ve bölge hakkında ortak vizyona odaklanmaktadır.

Yerel Kalkınma Stratejisi (YKS), YEG tarafından hazırlanır ve grubun ilerdeki yıllarda nasıl çalışacağını ortaya koyar. YKS, YEG'in kendi bölgesindeki sorunları analiz etme ve çözümlerini belirlemede önemli bir belgedir ve katılımcı bir anlayışla oluşturulmalıdır.

Strateji, Türkiye için IPARD Programı'nın gereklerini ve hedeflerini göz önüne almalıdır. YEG üyeleri stratejinin

oluşturulması çalışmalarına, bilgilendirme toplantıları ve seminerler aracılığıyla yöre halkının katılımını sağlayarak, yörenin kapsamlı bir analizi ile yeni kalkınma fikirlerini ortaya çıkarır (IPARD, 2017).

Yerel kalkınma stratejilerini çok sektörlü tasarlamak ve uygulamak (entegre yaklaşım); LEADER, bir sektörel kalkınma programı değildir. Yerel kalkınma stratejisinin, çeşitli sektörel faaliyet alanlarını birleştiren çok sektörlü bir mantığı olmalıdır. Yerel stratejilerde yer alan eylemler ve projeler tutarlı bir bütün olarak bağlanmalı ve koordine edilmelidir (EC, 2006).

Ağ oluşturma; birlik üyesi ülkelerde kırsal kalkınma çalışmalarında yer alan yönetimler veya organizasyonlar arasında teknik bilgi, tecrübe vb. paylaşılmasını içermektedir.

Bu özellik ile fikirlerin paylaşılması, projelerin daha başarılı olması ve LEADER gruplarını birbirleri ile iletişim kurmaları, işbirliği projelerinin teşvik edilmesine olanak sağlanacaktır. Ağ oluşturma; kurumsal ağ ile ulusal, bölgesel ve yerel ağlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Taşcıoğlu ve Sayın, 2010).

Yenilikçilik; LEADER, kırsal alanların kalkınması için yeni ve yenilikçi yaklaşımların teşvik edilmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir.

Kırsal alanlarda yenilikçi yaklaşımların ortaya çıkması, başka alanlarda geliştirilmiş olan yenilikçi düşüncelerin transfer edilmesini ve uyumunu, teknik bilginin geleneksel formunun modernize edilmesini veya başka politika müdahalelerinin tatmin edici ve kalıcı bir şekilde çözümü başaramadığı kırsal problemler için yeni çözüm yolları bulmayı gerektirebilmektedir. Bu sayede, kırsal alanlardaki spesifik sorunlar için yeni çözüm yolları elde edilebilmektedir (Altundağ, 2008).

Bölgesel ve uluslararası işbirliği; bir yerel eylem grubunun, bir başka LEADER grupları ile olan iş birliğidir. Bir bölgede kurulmuş olan grubun, başka bir bölgede, üye ülkede veya üçüncü bir ülkede aynı yaklaşımı benimsemiş olan gruplarla iş birliği içerisinde proje uygulamalarını üstlenmesidir (EC, 2006).

Diğer bölgelerle iş birliği yerel eylem grupları için yeniliğin en iyi kaynağı olup yeni bakış açıları kazanabilir ve yeni fırsatları görebilirler.

İşbirliği, LEADER gruplarına kendi yerel faaliyetlerini oluşturmaları konusunda yardımcı olmakta ve ürünlerine katma değer kazandırmalarını desteklemektedir.

2.2. Avrupa Birliği'nde LEADER yaklaşımı

28 üyeli AB nüfusunun %56'dan fazlasının kırsal alanda yaşaması (büyük çoğunluğu tarımsal faaliyetlerde bulunmamakla birlikte) ve bu alanların tarımsal faaliyetlerin olduğu yörelerin %91'ini oluşturması nedeniyle kırsal kalkınma hayatı önemi olan bir politika alanıdır (ELARD, 2017).

AB'deki en büyük 4. sektör olan tarım ve gıda sanayisi endüstrisi, toplam istihdamın % 7'sini sağlamaktadır. Kırsal bölgeler, AB'deki iş alanlarının % 20.6'sını (46.1 milyon) oluşturmaktadır (ENRD, 2017).

LEADER yaklaşımı, yaklaşık 30 yıldır Avrupa kırsal kalkınma politikasının merkezinde yer almakta ve bu yaklaşım aşağıdan yukarıya endojen gelişme ve toplumsal güçlenme ilkelerini kapsamaktadır.

AB kırsal nüfusunun % 54'ünü kapsayan ve belirli bir alandaki kamu, özel ve sivil toplum paydaşlarını bir araya getiren yaklaşık 2,600 Yerel Eylem Grubu tarafından uygulanmaktadır.

Kırsal kalkınma bağlamında, LEADER, Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu (EAFRD) eş finansmanı ile her AB üyesi devletin ulusal ve bölgesel Kırsal Kalkınma Programları (RDP) kapsamında uygulanmaktadır (EC, 2017).

LEADER yaklaşımı, kırsal alanların varlıklarını devam ettirmesi için rekabetçi yapıya kavuşturularak sürdürülebilirliğin sağlanması, yaşlanma problemi, düşük hizmet sağlama düzeyleri ve işgücü fırsatlarının eksikliği gibi karşılaşılan sorunların üstesinden gelinmesi konusunda teşvik edici bir role sahiptir.

Avrupa Birliği'nin kırsal kalkınmayı sağlamak için kullandığı önemli bir araç olan LEADER yaklaşımı, 1991 yılında başlatılmış olup topluluk düzeyinde seçilmiş alanlarda entegre bir kırsal kalkınma için pilot uygulamaları teşvik etmektedir.

1990'lı yıllardan önce denenen farklı kırsal kalkınma yaklaşımları ise başlıca çiftçilere odaklanmış ve tarımda yapısal değişiklikleri teşvik etmeye yardımcı olan tipik sektörel programlardır.

AB ülkelerindeki deneyimler göstermektedir ki, LEADER yaklaşımı kırsal kesimde yaşayan insanların yaşamlarına önemli değişiklikler getirmektedir.

Bu yaklaşım, kırsal sorunlar için yenilikçi çözümler üretilmesini teşvik etmekte ve yerel toplulukların ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir görev üstlenmektedir.

LEADER yaklaşımı şimdiye dek 3 dönemden geçmiştir. Bunlar; 1991-1993 yılları aralığında uygulanan "LEADER I", 1994-1999 yılları aralığında uygulanan "LEADER II" ve 2000-2006 yılları arasında uygulanan "LEADER +" olarak adlandırılan dönemlerdir.

2007 yılından itibaren ise LEADER yaklaşımı, AB'nin tüm kırsal kalkınma politikası içerisine entegre edilmiştir.

2007 yılından itibaren LEADER programının desteklenmesi "Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu" tarafından her bir üye ülke için tahsis edilmiş durumdadır.

LEADER yaklaşımının uygulandığı AB kırsal alanlarında, LEADER grupların sayısı ve tahsis edilen fon miktarı LEADER'in uygulanmaya başlandığı 1991 yılından günümüze kadar sürekli bir artış gözlemlenmiştir.

Çizelge 1. AB'de LEADER Projelerine Ayrılan Fon

LEADER Yaklaşımı	Program Periyodu	Yerel Eylem Grubu Sayısı	Toplam Kamu Finansmanı (Milyar Avro)
LEADER I	1991-1993	217	1.2
LEADER II	1994-1999	906	5.37
LEADER +	2000-2006	1,153	5.1
LEADER Eksenli	2007-2013	2,224	9.2

Kaynak: http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/app_templates/enrd_assets/pdf/gateway/axis/Axis4_infographic_en.pdf (Erişim: 28.08.2017)

Çizelge-1'de de yer aldığı üzere LEADER yaklaşımı, zaman içerisinde daha büyük miktarda Avrupa toprağı üzerinde uygulanmaya başlamış, bu yaklaşım için ayrılan kamu finansmanı yaklaşık 7.67 kat artarak 9.2 Milyar Avro'ya ulaşmış ve bu yaklaşım, AB kırsal kalkınma politikasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

2.3. Avrupa Birliği'nden başarılı örnekler

LEADER tipi projelere ilişkin bazı iyi proje uygulama deneyimlerine aşağıda yer verilmektedir.

2.3.1. Avusturya Örneği

Avusturya'nın Gesause bölgesindeki 17 yerleşim yerinin kamu kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve yerel işletmecileri bir araya gelerek bir yerel eylem grubu (YEG) kurmuşlardır.

Strateji YEG bünyesinde istihdam edilen bilim insanları ve kalkınma uzmanlarından oluşan bir ekip tarafından 2 yıllık bir araştırma ve hazırlık aşamasından sonra 2004 yılından itibaren uygulanmaya başlamıştır.

Strateji kapsamında 30 farklı proje ve aktivite ortak bir tema ve Gesause Ulusal Parkı markası altında birbirlerini tamamlayacak şekilde faaliyete geçmiştir.

YEG tarafından yapılan yatırımlar; jeoloji müzesi, bölgenin jeolojik özellikleri ve turistik tesislerine ilişkin tanıtım filmleri, bilgisayar ortamında uçuş animasyonları, interaktif aile spor merkezi ve altyapı yatırımlarıdır.

Bölgenin geneline yönelik ortak faaliyetler; turist rehberlerinin eğitimi, paydaşlar arasında yerel ağ oluşturulması, ulusal parka ait bir web sitesini de içeren tanıtım faaliyetleri, yürüyüş, bisiklet, kano parkurları gibi faaliyetleri bir araya getiren turizm paketleri oluşturma, bölgenin resmi olarak ulusal park ilan edilmesidir.

1,939,000 Euro olan strateji bütçesinin 584,000 Euro'su LEADER tarafından karşılanmıştır.

2.3.2. İngiltere Örneği

İngiltere Galler bölgesindeki bazı Yerel Eylem Gruplarının hayata geçirdiği kırsal turizm projeleri, bilgi teknolojilerinin kırsal turizme entegre edilerek kullanılması açısından dikkat çekmektedir.

Ormanlık bir arazi olan Clwydian bölgesinde, 18 ve 19. yüzyıldan kalma 4 bin yıllık eski kurşun madenleri ile ağaçlar arasında gizlenmiş eski bir çiftlik evi yer almaktadır.

"EarthCache" projesi kapsamında ziyaretçiler için yeni ve popüler bir aktivite olan hazine avı oyunu düzenlenmiştir. Ziyaretçiler depozito karşılığında GPS aleti kiralarak aktiviteye katılmaktadırlar. Bu proje için 35,000 Avro destek sağlanmıştır (EarthCache, 2017).

Glaslyn doğal sit alanında uygulanan ekolojik turizmi projesi kapsamında akıllı telefonlara yüklenebilen uygulama ile bölgede yaşayan yerel kişilerin seslendirdiği "sesli bilgilendirme turu" ile GPS vasıtasıyla alana gelen ziyaretçilerin herhangi bir ücret ödemediği gezmesi sağlanmaktadır. Bu proje için 8,250 Avro destek sağlanmıştır (Montgomeryshire Wildlife Trust, 2017).

Bir diğer projede ise, Bridgend'deki bir çiftlikte web kameralar ile kurulan sistem ile günlük çiftlik hayatının görsel olarak insanlara yansıtılabilmesi amaçlanmıştır. İnternet üzerinden çiftlik hayatının günlük olarak takip edilmesi, özellikle genç neslin gıda üretiminin sürdürülebilirliğine dikkatlerinin çekilebilmesi açısından önem taşımaktadır.

"Bridgend sanal çiftlik turu", insanların kırsal alana olan ziyaret sayılarına da olumlu yansımış bölgenin kırsal turizmini olumlu yönde etkilemiştir. Projeye 43,500 Avro destek verilmiştir (Our Welsh Farm, 2017).

2.3.3. Portekiz Örneği

Portekiz'de 8 farklı yerel eylem grubunun katılımı ile hayata geçirilen PROVE projesi (PROmover e VEnde-Reklam ve Satış) kapsamında yerel üreticiler tarafından üretilen taze sebze ve meyvelerin direkt son kullanıcıya uygun fiyat ve yüksek kalite ile satılması amaçlanmaktadır.

PROVE web sitesi e-alışveriş sistemi, projenin operasyonları için bir merkez işlevi görmekte ve kullanım kolaylığı ile yeni tüketicileri yerel gıda sektörünü desteklemeye teşvik etmektedir (Prove, 2017).

Son tüketiciler internet sitesi üzerinden 10 Avro değerinde 6-8 kg'lık kasalar içerisinde taze meyve ve sebze siparişi verebilmektedir. Ayrıca ürünlerin besin değeri hakkında bilgi verilmekte ve tüketicilerin daha fazla PROVE gıda ürününü kullanmasını teşvik etmek için tarifler de web sitesinde yayımlanmaktadır.

Gelişmiş bir yazılım sistemi olan G-PROVE online sipariş sistemi; müşteri ve sipariş verilerinin alınmasına, her bir üreticinin sağlayacağı toplam ürün miktarının hesaplanmasına, her bir teslim kutusunun içeriğinin planlanmasına ve raporların yazdırılmasına olanak tanımaktadır.

Projenin büyümesi ve gelişmesi ile 60 üreticinin ürünlerinin 20'den fazla dağıtım merkezinden satışının yapılması sağlanmıştır.

500,693 Avro tutarındaki toplam proje maliyetinin 235,325 Avro'su LEADER tarafından karşılanmıştır.

2.3.4. Lüksemburg, Fransa ve Almanya Örneği

Lüksemburg, Fransa ve Almanya'dan 3 farklı yerel eylem grubu, Moselle şarabı ticaretinde rekabet güçlerini arttırmak amacıyla bir araya gelerek uluslararası bir organizasyon oluşturmuşlardır.

Gittikçe artan küreselleşme eğiliminin, Moselle üzüm bağlarında ticari baskıları arttırması geleneksel markaları yeni rekabet yolları bulmaya zorlamıştır.

Ticari baskılara ek olarak, her bir ülkedeki şarap imalathaneleri; öngörülemez koşullar, zorlu araziler, yüksek standartlar ve artan üretim maliyetleri ile verimlilik sorunlarıyla karşılaşmaktadır.

Tüm bu sorunları aşmak amacıyla Moselle şarabı üreticisi 3 ülke, iki yıl içinde 20'den fazla partneri bir araya getirerek "Terrior Moselle" projesini hayata geçirmişlerdir.

Bu projenin ana amacı, Moselle şarabının uluslararası bilinirliğini arttırmak olup bunun için 3 farklı ülkedeki 10,500 hektarlık üzüm bağına sahip 4,000 şarap üreticisi projenin katılımcısı olmuştur. Bölgedeki 220'den fazla köy, artan şarap ticareti ve buna bağlı gelişen şarap turizmi ile yakından ilişkilidir.

Ağırlıklı olarak pazarlama maliyetlerini içeren proje bütçesi 250,000 Avro olup bunun % 55'i LEADER desteği kapsamında karşılanmıştır.

Proje neticesinde, Moselle şarabının uluslararası kimliği belirlenmiş böylece pazarda 3 farklı ülkenin kimliğini yansıtan Moselle şarabı için bir farkındalık yaratılmıştır.

Projede şarap turizmine de yer verilmekte ve bu turizm stratejisi sadece şarabın kalitesine değil Moselle'nin diğer önemli bileşenleri olan doğal çevresi, etkileyici peyzajı ve çok kültürlü geleneklerine de dayanmaktadır.

2.4. LEADER yaklaşımının Türkiye'deki uygulamaları

LEADER yaklaşımının uygulanması çalışmalarına AB ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından finanse edilen "AB Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı" ile başlanmıştır.

IPARD Programı (2007-2013) süresince; yerel eylem gruplarının oluşturulması, yetenek kazandırma, eğitim vb. kapasite oluşturma faaliyetleri teknik destek kapsamında yürütülmüş, LEADER yaklaşımının uygulanması için çalıştaylar, tanıtım ve bilgilendirme toplantıları düzenlenerek yerel düzeyde hazırlık yapılmasına ağırlık verilmiştir.

IPARD'ın 2014-2020 yıllarını kapsayan ikinci dönem programında yer alan "202- Yerel Kırsal Kalkınma Stratejilerinin Hazırlanması ve Uygulanması" tedbiri (LEADER yaklaşımı) büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de LEADER yaklaşımı uygulamasına yönelik bir deneyim mevcut değildir. Bu nedenle; Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi ve uygulama için gerekli bilgi ve becerilerin kazandırılması için "IPARD Kapsamında LEADER Tedbirinin Uygulanmasına Destek Eşleştirme Projesi" gerçekleştirilmiştir.

Proje; Fransa, Türkiye ve Polonya'nın işbirliği ile uygulanmıştır. Proje ile LEADER tedbirinin uygulanması için yasal, kurumsal ve teknik konular analiz edilmiş ve yerel eylem gruplarının kurulmasına yönelik gereklilikler belirlenerek pilot alanlarda çalışmalar yapılmıştır.

Bu kapsamda, yerel kırsal kalkınma stratejilerinin hazırlanması ve uygulanması konusunda deneyim kazanmak amacıyla Kasım 2010'da iki il Çorum (İskilip ilçesi) ve Şanlıurfa (Birecik ilçesi) pilot alanlar olarak seçilmiştir (Şerefoğlu ve Kantar, 2011).

Türkiye'nin kuzeyi ve güneyindeki bu kırsal alanlar, sahip oldukları yerel ürünler ve turizm potansiyelleri nedeni ile seçilmiştir. Pilot uygulamaların genel hedefi, il ve ilçe merkezinde LEADER yaklaşımı ile ilgili bilgileri ve beceriyi geliştirmektir.

LEADER yaklaşımı; Amasya, Ankara, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Erzurum, Kastamonu, Manisa, Ordu ve Samsun olmak üzere 10 ilde uygulanacaktır. Pilot olarak seçilmiş Çorum ve Şanlıurfa da ilave edildiğinde LEADER yaklaşımı öncelikle 12 ilde uygulanacaktır. Çizelge-2'de bu illerde kurulmuş olan yerel eylem grupları yer almaktadır.

Çizelge 2. Mevcut Yerel Eylem Grupları

Amasya	Gümüşhacıköy
	Göynücek
	Taşova
Ankara	Nallıhan (NALYED)
	Ayaş
	Çamlıdere Gündül
Çanakkale	Gökçeada -Eceabat -Bozcaada
	Ayvacık -Asos
Denizli	Buldan
	Çameli
Diyarbakır	NEVA
	Çermik-Çüngüş
Erzurum	Tortum Uzundere (TUYEG)
	İspir-Pazaryolu
Kastamonu	Taşköprü
	Cide
Manisa	Gördes
	Selendi
Ordu	OYEG – OKSİJEN (Perşembe – Çamaş – Gürgentepe)
	YEDOYEG – YEŞİL DOĞA (Kabadüz – Ulubey – Mesudiye)
	KARYEG – KARACA (İkizce – Çaybaşı – Akkuş)
Samsun	Alaçam-Yakakent (AYYEGDER)
	19 Mayıs (OMYEGDER)
Çorum	İskilip
Şanlıurfa	Birecik

Kaynak: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)

Seçilmiş Yerel Eylem Gruplarının kapasitesinin geliştirilmesi, harekete geçirilmesi, yetenek kazandırılması ve işletme maliyetlerinin tamamı LEADER tedbiri kapsamında desteklenecektir.

Bu yerel eylem gruplarının strateji oluşturma çalışmaları devam etmektedir. Bu kapsamda;

· Kırsal alanlardaki yerel kalkınma sorunlarının tespiti ve çözümüne yönelik çalışmalar için kamu-özel sektör ortaklığının yani Yerel Eylem Gruplarının oluşturulması,

· Yerel Eylem Gruplarının yerel ortaklarla beraber bölgesel analiz ile güçlü, zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler (SWOT) analizini de içerecek şekilde Yerel Kalkınma Stratejilerinin hazırlanması,

· Yerel Kalkınma Stratejisi kapsamında proje başvurusunda bulunabilecek potansiyel faydalanıcıların proje kapasitelerinin geliştirilmesi ve

· Yerel Eylem Gruplarını işletmekle ilgili kuralların tespiti yürütülecek çalışmalar olarak sıralanmaktadır.

IPA II döneminde projelerin; 801 Milyon Avro AB katkısı ve 244 Milyon Avro ulusal katkı ile birlikte toplam 1 Milyar 45 Milyon Avro hibe tutarında desteklenmesi planlanmaktadır. Tedbir bazında finansal plan Çizelge-3'de yer almaktadır.

Çizelge 3. IPARD II. Dönemi İçin Tedbir Bazında Finansal Plan (Avro)

Tedbirler	Toplam Kamu Katkısı	AB Katkısı Miktarı	AB Katkısı Oranı (%)	Ulusal Katkı Miktarı	Ulusal Katkı Oranı (%)
Tarımsal İşletmelere Yatırım	448,560,000	336,420,000	75	112,140,000	25
Üretici Örgütlerinin Kurulmasına Destek	-	-	-	-	-
Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	234,960,000	176,220,000	75	58,740,000	25
Tarım Çevre – İklim- Organik Tarım	18,847,059	16,020,000	85	2,827,059	15
LEADER	26,700,000	24,030,000	90	2,670,000	10
Kırsal Altyapı Hizmetleri	94,235,294	80,100,000	85	14,135,294	15
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	202,920,000	152,190,000	75	50,730,000	25
Eğitimin Geliştirilmesi	-	-	-	-	-
Teknik Destek	18,847,059	16,020,000	85	2,827,059	15
Danışmanlık Hizmetleri	-	-	-	-	-
Ormanların Kurulması ve Korunması	-	-	-	-	-
TOPLAM	1,045,069,412	801,000,000	76.6	244,069,412	23.4

Kaynak: IPARD Programı (2014-2020)

IPARD'ın 2014-2020 yıllarını kapsayan ikinci dönemi için AB tarafından tahsis edilen 801 Milyon Avro'nun % 3'üne karşılık gelen 24.03 Milyon Avro'su LEADER yaklaşımının ülkemizde uygulanması için ayrılmış durumdadır.

LEADER tedbiri henüz Avrupa Birliği Komisyonu tarafından akredite edilmediği için yerel eylem gruplarına fon aktarımı başlamamıştır. AB Komisyonunun onayının ardından yerel eylem grupları, yerel kalkınma stratejilerini hazırlayarak uygulama imkanına sahip olabilecektir.

3.DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Kırsal kalkınmada temel amaçlar; kırsal alanların varlığının devam ettirilmesi, kır ile kent arasındaki farklılıkların azaltılması, doğal kaynak potansiyellerinden çevreye duyarlı bir biçimde yararlanmanın geliştirilmesi, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimlerin katılım ve katkılarının artırılması, kentli kesime göre ekonomik ve sosyal olanakları kısıtlı olan ve esas olarak gelirinin büyük kısmını tarımdan ve tarıma dayalı faaliyetlerden sağlayan kırsal toplumun yaşam standardının iyileştirilmesi için entegre sürdürülebilir bir kırsal yaşamın sağlanması gibi geniş bir yelpazeye sahiptir.

Geçmiş kırsal kalkınma proje tecrübelerinde, politika ve uygulamaların merkezden planlandığı ve uygulandığı, kırsal alandaki tüm paydaşların sürece katılımını sağlayacak bir yöntemin izlenmediği görülmektedir.

Yerelde çözülebilecek sorunların merkezden çözülmeye çalışılması, proje ve program hazırlamada sorun tanımlanırken ve öncelikler belirlenirken ilgili tarafların ve özellikle de yerel aktörlerin katılımının yeterli düzeyde sağlanamaması gibi nedenlerle, kırsal kalkınma alanında geçmişte uygulanmış proje ve programlar yeterince başarılı olamamıştır.

Fakat uygulamalar göstermektedir ki; yerel halkın katılımını dışlayan ve merkezi karar organları tarafından belirlenen politika, plan ve uygulamalarla kalıcı başarılar sağlanamamaktadır.

Bu nedenle, IPARD'ın 2014-2020 yıllarını kapsayan ikinci dönem programında yer alan "202-Yerel Kırsal Kalkınma Stratejilerinin Hazırlanması ve Uygulanması" tedbiri (LEADER yaklaşımı) büyük önem taşımaktadır.

LEADER yaklaşımı her tür kırsal alanı hedef alan ve alan temelli bir yaklaşıma sahip olup bu yaklaşım, Yerel Eylem Grubu tarafından hazırlanan ve uygulanan bir iş planına dayanmakta, ekonomik ve sosyal özellikler taşıyan her türlü faaliyeti (tarım, çevre, daha geniş anlamda kırsal ekonomi, yaşam kalitesi, kültürel kaynaklar gibi) bütüncül ve çok sektörlü bir şekilde desteklemekte, yenilikçi faaliyetlerle kırsal gruplar içerisinde ağ oluşturma ve işbirliği ile bilgi paylaşımına öncelik tanıyıp grubun kendi saptadığı önceliklere göre dağılımını yaptığı bir toplu bütçeye sahiptir.

Bir kırsal alanın kültürü, kimliği ve coğrafyası bu alana özgü karakteri oluşturur. Böyle bir kırsal alan özel bir kimliğe sahip ortak bir alan olarak da tanımlanabilir. Ayrıca her bir kırsal alanın kendine ait tarihsel ve coğrafi geçmişi, sosyoekonomik güçlükleri, özel, yerel ve geleneksel ürünleri ve ortak ihtiyaçları bulunmaktadır.

Yerel aktörlerin kendi yerel bölgelerinde uygulanacak projeler ve gerçekleştirilecek strateji ile ilgili olarak karar alma süreçlerine katılmaları anlamına gelen LEADER yaklaşımında; ekonomik ve sosyal ortaklar ile çiftçiler, kırsal alanda yaşayan kadınlar, gençler ve bunların dernekleri gibi sivil toplumun diğer temsilcileri karar verme düzeyinde bir ortaklık yapısı oluşturmaktadırlar.

Sosyoekonomik analizlerde; geçimlik çiftçilerin ek kaynak ihtiyacının yanı sıra kırsal alanlarda ekonomik aktivitelerin çeşitliğinin yetersizliği ve ülkenin farklı yerlerindeki köylerin özel koşullarına uyum sağlamış küçük ölçekli faaliyetlerin geliştirilmesi ihtiyacında yerel düzeyde kapasite ve yönetim anlamında ciddi zayıflıklar tespit edilmiştir.

Avrupa'nın bu yöndeki tecrübesi LEADER yaklaşımının hem orta gelir düzeyindeki alanlarda hem de daha düşük gelir düzeyindeki yörelerde bu tür problemleri çözmekte oldukça başarılı olduğunu kanıtlamıştır.

LEADER uygulamalarının zaman alması nedeniyle başarılı sonuçların gözlemlenmesi ancak uzun dönemde mümkün olmaktadır. Fakat bu yaklaşımın başarıyla uygulanması halinde kırsal sorunlar için yenilikçi çözümler üretilebilecek ve yerel toplulukların ihtiyaçları karşılanabilecektir.

LEADER yaklaşımı bölge için ortak bir kimlik aidaının güçlendirilmesi kadar yeniliği teşvik eden yeni iş ve girişimciliğin oluşumuna da neden olan yaklaşımları ön plana çıkaracaktır.

AB'nin LEADER uygulamalarına bakıldığında düşük ve orta gelirli bölgelerde kırsal sorunların isabetli bir şekilde tespit edildiği ve başarılı çözümlerin geliştirildiği görülmektedir.

LEADER yaklaşımının; yerel kalkınma yaklaşımları, entegre özellikleri ve karar alma sürecine yerel aktörlerin de katılımının sağlanması yönünde ülkemiz için oldukça faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Türkiye'de LEADER yaklaşımın iyi algılanması ve gerekli yapıların kurulması, kırsal alanlarda doğru projelerin uygulanmasına ve projelerin ihtiyaç duyacağı finansmanın teminine olanak verecektir (Koç, 2014).

Kuşkusuz LEADER yaklaşımı alanın tüm yapısal sorunlarını çözümlenecektir. Ancak, LEADER programı özellikle belirli sektörlerde sinerji yaratarak yerel kalkınmanın itici gücü olarak ele alınabilir. LEADER'in tabandan tavana yaklaşımından dolayı yerel aktörlerin harekete geçirilmesi ile bölgede yerel kalkınma stratejilerinin uygulanması farklı destekleme programları arasında daha iyi bir koordinasyon için önemli bir araç teşkil edecektir. (Özdemir vd, 2014).

Diğer yandan LEADER yaklaşımının öğrenilmesi ve yerel alanda bulunan tüm kamu-özel sektör paydaşlarınınca sahiplenilmesi ilerleyen süreçte LEADER projelerinin başarıya ulaşma şansını önemli ölçüde arttıracaktır.

KAYNAKLAR

- Altundağ, H., 2008, *AB Kırsal Kalkınma Politikasında LEADER Yaklaşımının Yeri ve Türkiye'de Uygulamaya Yönelik Yapılan Çalışmalar, Uzmanlık Tezi, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı*, 106s.
- EarthCache, 2017, <http://rock.geosociety.org/earthcache/intro.htm> (Erişim tarihi: 01.09.2017)
- European Commission (EC), 2006, *The LEADER Approach, a basic guide, Fact Sheet*, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/2B953E0A-9045-2198-8B09-ED2F3D2CCED3.pdf> (Erişim tarihi: 29.08.2017)
- European Commission (EC), 2017, *The European Network for Rural Development (ENRD) LEADER/CLLD*, https://enrd.ec.europa.eu/leader-clld_en (Erişim tarihi: 28.08.2017)
- IPARD, 2017, *IPARD Programı LEADER Yaklaşımı Yerel Kalkınma Stratejilerinin Uygulanması Tedbiri*, <http://www.ipard.gov.tr/assets/leader.pdf> (Erişim tarihi: 28.08.2017)
- Koç, A., 2014, *Türkiye'de kırsal kalkınmanın yeni boyutları: 'LEADER yaklaşımı' ve kırsal kalkınma fonlarının genişletilmiş merkezi olmayan sistemde yönetimi, Çağdaş Yerel Yönetimler*, 23 (2): 49-78s.
- Lošťák, M and Hudečková, H., 2010, *Preliminary impacts of the LEADER+ approach in the Czech Republic, Agric. Econ. – Czech*, 56 (6): 249-265p.
- Maurel, M.-C., 2008, *Local development stakeholders and the European model: learning the LEADER approach in the new member states, Sociologický Časopis/Czech Sociological Review*, 44 (3):511-529p.
- Montgomeryshire Wildlife Trust, 2017, www.montwt.co.uk/audiotrail.html (Erişim tarihi: 02.09.2017)
- Mötte, M., Prits, M. and Aro, K., 2017, *LEADER Approach in Estonia: Seven Key Elements in the Local Development Strategies and in the Implementation of LEADER, Proceedings of the 8th International Scientific Conference Rural Development, Aleksandras Stulginskis University, November 23-24, 2017*.
- Our Welsh Farm, 2017, www.ourwelshfarm.co.uk (Erişim tarihi: 03.09.2017)
- Özdemir, B., Muğla, S. ve Uslu, K., 2014, *"IPARD Programı Kapsamında Tarım-Çevre, LEADER Yaklaşımı ve Kırsal Turizm Uygulamaları"*, 15. Uluslararası Peyzaj Çalıştayı, Nevşehir.
- Párjoleanu, R., 2015, *The evolution of the Leader approach in the European Union, Valahian Journal of Economic Studies*, 6 (20): 107-118p.
- Prove, 2017, www.prove.com.pt (Erişim tarihi: 05.09.2017)
- Stoyanova, Z., 2012, *Strategies for rural development in Bulgaria within the LEADER approach, Macedonian Journal of Animal*

- Science*, 2 (4): 413-418p.
- Şerefoğlu, C. ve Kantar, F., 2011, "AB kırsal kalkınma programında LEADER yaklaşımı ve Türk tarım politikalarında yaratacağı etki", 1. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Malatya.
- Taşcıoğlu, Y. ve Sayın, C., 2010, "Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Girişimi (LEADER) ve Türkiye'deki Uygulamaları", Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa.
- T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB), 2017, "Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) (2014-2020)" <http://www.tkd.gov.tr/Ipard/IpardProgrami>(Erişim tarihi: 27.08.2017)
- The European LEADER Association for Rural Development (ELARD), 2017, The European LEADER Association for Rural Development, <http://www.elard.eu/>, 2017(Erişim tarihi: 25.08.2017)
- The European Network for Rural Development (ENRD), 2017, <https://enrd.ec.europa.eu/>(Erişim tarihi: 26.08.2017)
- Tolić, S., Gluhak, I. and Kaminski, R., 2009, The LEADER Approach in Rural Development44. Croatian & 4. International Symposium on Agriculture, Opatija, Croatia, February 16-20, 2009.
- Turek Rahoveanu, A., 2012, LEADER Approach: An Opportunity for Rural Development, The 3rd International Symposium "Agrarian Economy and Rural Development – realities and perspectives for Romania", Bucharest, Romania, October 11-13, 2012.